

1 DE DREIGING VAN OORLOG

‘Over Nederlands onaantastbaarheid [valt] niet te onderhandelen!’ (6 januari 1940)
 Zo berichtten de kranten over het standpunt van de Nederlandse regering. Nederland zou zich bij een militaire aanval niet voetstoots gewonnen geven. De internationale pers had namelijk gesuggereerd dat het land zich niet in alle gevallen zou verdedigen. Maar de regering gaf als glashelder antwoord dat ‘... elke aanrander van het Nederlandse grondgebied den meest hardnekkigen weerstand onzer wapenen zal ontmoeten, van welke zijde de aanval ook moge komen.’

IN WERKELIJKHEID WAS HET NIET ZO SIMPEL...

Op 3 september 1939, na de Duitse inval in Polen die twee dagen eerder had plaatsgevonden, hadden Frankrijk en Engeland de oorlog verklaard aan Duitsland. In Nederland kon nog niemand vermoeden dat Duitsland een half jaar later ook ons land zou aanvallen. Velen voelden gevaar, maar bijna niemand geloofde dat dit lot Nederland daadwerkelijk zou treffen. Nederland was toch een neutraal land?

Veel meer dan de oorlogsdreiging waren in Nederland de gevolgen voelbaar van de economische crisis die het land sinds het begin van de jaren dertig teisterde. Hoewel eind jaren dertig het dieptepunt voorbij was (in 1936 waren er 475.000 werklozen, in 1940 nog 255.000) kwamen veel Nederlanders moeilijk rond. ‘Extraatjes’ waren niet makkelijk op te brengen: dat gold bijvoorbeeld voor een abonnement op een krant of het lidmaatschap van een club of vereniging. Boter was voor veel gezinnen te duur. Jongeren trokken weer bij hun ouders in. Woningen stonden leeg en werden soms aantrekkelijk gemaakt door de eerste maanden gratis huur te beloven. Gemiddeld nam de koopkracht minder af omdat de prijzen sneller daalden dan de lonen. In 1936 besloot de regering tot devaluatie van de gulden. De gulden werd minder waard, de prijzen stegen, maar de werkloosheid daalde.

DE AARD VAN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING

Door de grote werkloosheid was er veel maatschappelijke onvrede. Acht jaar eerder, in 1932, had dit onder textielarbeiders in Twente geleid tot een grote staking. In 1934 was de daling in inkomen de aanleiding tot een oproer in de Jordaan in Amsterdam. Armen konden een beroep doen op de Armenzorg, maar ook die uitkeringen waren verlaagd. In 1937 kwam minister C.P.M. Romme met een plan dat veel aandacht kreeg, maar vooral werd beschimpt. Het zogenaamde ‘kwartje van Romme’ hield in dat elke werkloze met

Voor een arbeidsbureau in Noord-Brabant drommen werklozen samen in de hoop werk te krijgen.

twee tot vier kinderen voor ieder gespaard kwartje er van de regering een kwartje bij kreeg. Bij één kind kreeg hij niets, bij vijf of meer kinderen kreeg hij veertig cent.

De regering-Colijn probeerde in de jaren dertig door middel van bezuinigingen de staatsfinanciën op orde te brengen. Dat betekende lagere uitgaven van de overheid, maar ook lagere lonen. Zo hoopte men de economie weer op gang te krijgen. Die politiek had geen succes, maar kreeg in het parlement nog altijd steun van de meerderheid van de partijen. Dat is opvallend, want er was ook veel onvrede over de gevolgen van de crisis en de onmacht van de regering. Die combinatie van verdeeldheid enerzijds en een gevoel van politieke eenheid anderzijds was kenmerkend voor het land dat in 1940 in oorlog en bezetting terechtkwam.

Sinds 1919 bestond er algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen. Ook was er sinds de Eerste Wereldoorlog een evenredige vertegenwoordiging in plaats van een districten-

stelsel. Zodra een partij voldoende stemmen voor een zetel haalde, werd deze zetel ook toebedeeld. Deze lage kiesdrempel maakte het makkelijker voor kleine partijen om een zetel in de Tweede Kamer (en in de Provinciale Staten en de gemeenteraad) te bemachtigen.

Nederland kende in de jaren dertig vele partijen. Critici spotten dat er wel 36 partijen aan de verkiezingen meededen, waarvan er elf minstens één zetel in de Tweede Kamer haalden. Met zo'n politieke verdeeldheid was een effectieve bestrijding van de crisis toch niet mogelijk?

In praktijk bepaalden zes partijen in de jaren twintig en dertig de politiek en die bleven dat tot in 1940 doen. Hun invloed zorgde dus voor een zekere stabiliteit. In volgorde van sterkte waren dat: de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP, met een protestants-ge-reformeerde achtergrond), de Christelijk-Historische Unie (CHU, protestants-christe-

Een groot aantal politieke stromingen dong naar de gunst van de kiezer tijdens de Kamerverkiezingen van 1937. Op deze amateurfoto is het politieke scala van uiterst links naar extreem rechts te zien: het communisme van Lou de Visser, de behoudende degelijkheid van de anti-revolutionaire minister-president H. Colijn, het nationaal-socialisme van Mussert en het revolutionair socialisme van Henk Sneevliet.

Amsterdam, Kloveniersburgwal 1933. Werklozen voor een steunuitkeringskantoor.

VOOR HET STEMPELLOKAAL

Halverwege de jaren dertig telde Nederland ruim 500.000 werklozen. Zij en hun gezinnen waren aangewezen op een uitkering van de overheid. Al snel werd het denigrerende etiket 'steuntrekkers' op hen geplakt. De regering-Ruys de Beerenbrouck had al in 1932 het zogenaamde stempelen ingevoerd. Bij het aanvragen van 'steun' werd aan de werklozen voortaan een stempelkaart overhandigd, die zij dagelijks één of tweemaal moesten laten stempelen bij speciale stempellokalen. Dagelijks stonden de stempelaars in lange rijen voor het lokaal te wachten, wat zo tijdrovend was dat ergens nog iets 'zwart' bijverdienen onmogelijk was. Het werd als zeer vernederend ervaren. Dat gold ook voor bepaalde extra's waarvoor zij in aanmerking kwamen. Het bezit van een fiets was belast met rijwielbelasting. Degenen die deze betaald hadden, ontvingen een 'rijwielplaatje'. Steuntrekkers waren vrijgesteld van rijwielbelasting. Maar door hun plaatje was een gat geslagen, waardoor nu iedereen meteen kon zien dat iemand werkloos was. Steuntrekkers konden goedkope kleding kopen, maar om doorverkoop tegen te gaan, werden de kledingstukken, vaak opvallend, gemerkt. Niemand liep er graag in rond. In grote steden was er een basisuitkering van fl 13,50 per week. De steun mocht niet hoger zijn dan 65 procent van het laatste loon en nooit meer dan fl. 22,50. Geschoolde arbeidskrachten kregen meer steun dan ongeschoolde. Dat gold ook voor de vaste arbeidskrachten ten opzichte van in los verband werkende arbeiders. Een groot aantal werklozen kon zich de gang naar het stempellokaal besparen; zij vielen buiten de steunregeling. Jongeren onder de 21 jaar en ouderen boven de zestig kwamen er niet voor in aanmerking. Dit gold ook voor werklozen die enige tijd ziek waren, winkeliers die failliet waren gegaan, arbeiders die na een staking ontslagen waren, werknemers met een strafblad of die wel eens opgepakt waren wegens openbare dronkenschap.

lijk), de Liberale Staatspartij (LSP, liberaal) en de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB, progressief-liberaal). Onder de overige partijen bevonden zich in de jaren dertig de communisten (CPH), kleine orthodox-protestanten (zoals de SGP) en de Nederlandse nationaalsocialisten (NSB). De RKSP, ARP en CHU maakten steeds deel uit van de regeringscoalitie. De SDAP nam pas in 1939 voor het eerst deel aan de regering. De Communistische Partij Holland was in 1933 gegroeid tot 3,2 % van de stemmen.

Tot 1939 was AR-politicus Hendrik Colijn de centrale figuur in de Nederlandse politiek. Een stoere boerenzoon uit de Haarlemmermeer, officier van de KNIL in Nederlands-Indië en in 1911 minister van Oorlog en daarna directeur van de BMP/Koninklijke Shell. Sinds de jaren twintig was Colijn leider van de ARP, maar hij werd in bredere kring beschouwd als een sterke politicus, een sterke man.

Vanuit de linkerkant van het politieke spectrum werd Colijn daarom juist als schuldige gezien van de onsuccesvolle crisispolitiek. Diezelfde kritiek werd ook aan de andere kant van het politieke speelveld stevig uitgebuit voor politieke propaganda. De NSB presenteerde zich nadrukkelijk als alternatief voor de vele twistende politieke partijen.

VERZUILING De veelbesproken verdeeldheid betrof niet alleen de politiek. De hele samenleving leek opgesplitst in allerlei compartimenten, waarin de bevolkingsgroepen

Elke 'zuil' een eigen omroep, in dit geval de onafhankelijke algemene omroep. Meisjes in AVRO-jurken maken fietsend op het Amsterdamse Roelof Hartplein reclame voor de vereniging van 'luistervinken'.

zich apart organiseerden, de zogeheten verzuiling. Vanzelfsprekend kenden de religieuze overtuigingen (rooms-katholieken, protestanten, joden en anderen) hun eigen kerkgenootschappen. Maar ook het onderwijs was verdeeld in 'rooms', 'protestants-christelijk' en 'neutraal'. Naast deze zelfstandige scholen, het gesubsidieerd 'bijzonder onderwijs', waren er nog de openbare scholen, zonder de kleur van een specifieke levensovertuiging. De politieke groepen waren ook terug te vinden in de maatschappelijke organisaties. Veel Nederlanders voelden zich thuis in de 'zuil' waarbinnen ze waren opgegroeid. Zo dansten sociaaldemocratische jongeren in de AJC, vermaakten de gereformeerden zich in hun eigen jongerenvereniging en lazen de katholieken hun eigen kranten zoals *De Maasbode*.

Heel duidelijk bleek de verdeeldheid in het omroepbestel van de radio: de rooms-katholieken, de protestanten, de vrijzinnig protestanten, de liberalen en de sociaaldemocraten hadden elk hun eigen omroep (KRO, NCRV, VPRO, AVRO en VARA). De zendtijd werd door de regering keurig over deze omroepen verdeeld. De uitzendingen werden vooral door de eigen achterban gevolgd. Als de zendtijd van de KRO erop zat, zetten de katholieken de radio uit. Het was niet de gewoonte de VARA-uitzending die daarop volgde te beluisteren. De sociaaldemocratische leider Willem Vliegen was tegen een algemene omroep: stromingen als het fascisme zouden via ongebonden organisaties alleen maar méér kansen krijgen. Het gevolg was dat de vier geaccepteerde grote omroepen een machtspositie hadden in het bestel.

De radio werd zo symbool van de verzuiling. Het was een efficiënt medium om de achterban te bereiken en in te lichten over de politiek die door de eigen voormannen werd gevoerd. Aan de andere kant was de verdeeldheid bij de radio-omroep een voor de hand liggende aanleiding voor kritiek op de verdeelde politiek in het land als geheel.

In werkelijkheid kende het beleid van de opeenvolgende regeringen in de jaren dertig een zekere continuïteit. De zuilen beheersten voor een groot deel het openbare leven. Bij de bestrijding van de jeugdwerkloosheid werd subsidie verleend aan organisaties die in één van de geaccepteerde richtingen thuishoorden. Soms was er ook een 'algemene' organisatie.

De hoge huren leidden in de jaren dertig in een door werkloosheid geteisterd Amsterdam tot huurstakingen met als gevolg de ene huisuitzetting na de andere.

Compromissen waren in een coalitie altijd nodig. Dat wekte bij critici de indruk van gebrek aan daadkracht en zinloze versplintering. En dat was al lange tijd zo. Al voor de Eerste Wereldoorlog werd spottend verteld over het bestaan van verenigingen als de 'geitenfokkersvereniging op rooms-katholieke grondslag'. Er werd dan ook vaak geklaagd over de 'hokjes- en schotjesgeest' van de verdeeldheid.

Verskillende groeperingen, de NSB voorop, breidden deze kritiek uit tot een afwijzing van de democratie. Maar ook minder radicale critici vroegen zich af of al die verdeeldheid niet een efficiënte politiek in de weg stond. Het was immers hard nodig samen aan een betere toekomst te bouwen en praktische hulp te bieden aan de slachtoffers van de economische crisis. De roep om meer eenheid werd luider. Zelfs in de confessionele partijen vroegen 'progressieve' groepen zich af of meer samenwerking niet beter zou zijn dan voortzetting van de traditionele confessionele coalitie. Bijkomend probleem was dat de SDAP door de confessionelen buiten de regering werd gehouden. Deze partij wilde zelf ook lange

tijd niet deel uitmaken van een rechtse regering. Daarin kwam in 1939 verandering.

Begin jaren dertig had de boerenleider H. Louwes al gewaarschuwd dat de Nederlandse boeren niet meer konden concurreren met het buitenland zolang er geen oplossing kwam voor de crisis. De onvrede onder de boeren leidde in 1934 tot de oprichting van een nieuwe organisatie, buiten de bestaande politieke groepen om. 'Landbouw en Maatschappij' kreeg veel aanhang, maar werd geen politieke partij. Velen werden zo losgeweekt van hun zuil of vertrouwde politieke organisatie.

Toch deed de politiek veel voor de landbouw. In 1933 was de Landbouwcrisiswet aangenomen: na verloop van tijd werd ter ondersteuning van de landbouw de vrijhandel in agrarische producten vrijwel opgeheven. Ook financieel was er volop steun. De landbouw-

Een gecombineerde actie van belastinginspecteurs en de Amsterdamse politie in 1937. Fietzers moeten hun rijwielplaatje laten zien.

politiek vormde de grote uitzondering op het bezuinigingsbeleid van de regering. De landbouw werd bovendien steeds moderner. Er werden land- en tuinbouwscholen opgericht en in Wageningen was er een landbouwhogeschool. Boeren werkten samen in coöperaties. Bouw- en grasland werd uitgebreid. De ruilverkaveling maakte het werk efficiënter.

Ondanks alle veranderingen, zoals de modernisering van de landbouw, was het Nederland van de jaren dertig welbeschouwd een conservatief land. De invloed van de religieuze partijen en hun traditionele opvattingen was groot. Vergeleken met sommige andere landen was ook de positie van vrouwen traditioneel. Het percentage werkende vrouwen was laag. Het huishouden was in die tijd een intensieve bezigheid: kleding moest met de hand worden verستeld en wasmachine, koelkast en stofzuiger waren nog niet in gebruik. De man was het hoofd van het gezin en verantwoordelijk voor de financiën, ook officieel. Vrouwen in overheidsdienst die gingen trouwen kregen volgens het Rijksambtenarenreglement ontslag. In een tijd van werkloosheid was de achterliggende gedachte dat arbeidsplaatsen zo voor mannen beschikbaar bleven. De heersende opvatting kwam gedeels overeen met de mening van de minister van Sociale Zaken C.P.H. Romme:

Naar natuurlijk bestel dient de man kostwinner te zijn van het gezin en heeft de vrouw tot taak de verzorging van het gezin. Het is in het algemeen een misverstand, wanneer de vrouw zich aan die taak onttrekt en een andere werkkring zoekt.

Er kwam wel een reactie tegen deze opvatting van voorvechters van 'Het Comité tot verdediging van de vrijheid van arbeid voor de vrouw', maar zonder resultaat. Wel hadden vrouwen sinds 1919 algemeen kiesrecht. Vrouwenorganisaties, met voorvechtsters als Aletta Jacobs, hadden zich daarvoor sterk gemaakt. In Frankrijk kregen vrouwen pas na de Tweede Wereldoorlog actief kiesrecht. Maar net als elders bleef het aantal vrouwen in de politiek klein. Sinds 1937 waren er slechts drie vrouwen lid van de Tweede Kamer, die honderd leden telde.

Conservatief of niet, Nederland was in de jaren vóór 1940 veranderd. Het was moderner geworden. Het spoorwegnet was enorm uitgebreid, in 1930 tot 3700 km. Verenigingen en organisaties werkten landelijk samen. De pers had nationale contacten, vaak via de vertakkingen in hun zuil. Dat gold ook voor andere organisaties binnen de zuilen. Het lijkt tegenstrijdig: door de vele organisaties en verenigingen had de verzuiling de verdeeldheid vormgegeven, maar tegelijkertijd de modernisering en het gevoel van eenheid in het land versterkt. De sociale verschillen in de samenleving waren weliswaar groot en de economische crisis maakte dat nog ernstiger, maar door alle veranderingen was het gevoel deel uit te maken van één samenleving gegroeid.

Net als in andere landen waren er intellectuelen die dat een zorgelijke ontwikkeling vonden: veranderde de samenleving niet in een, onoverzichtelijke massa? Een massa die onberekenbaar was en politiek onverwachte activiteiten zou ondernemen? Het beroemde boek van de Spaanse filosoof Ortega y Gasset waarin hij de gevaren van de onberekenbare massa schetste, werd in 1933 in het Nederlandse uitgegeven onder de dreigende titel

Duitse Joden schillen aardappelen in het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork.

Opstand der borden. Deze onheilsfeer beïnvloedde de kritiek op de bestaande democratie in de jaren dertig.

Het land moderniseerde en de economie ontwikkelde zich, maar er waren niet veel eigen grondstoffen. Het zout in de grond bij Boekelo en de steenkool in Zuid-Limburg waren het belangrijkste. Er werd cement geproduceerd en kunstzijde. Moderne bedrijfstakken draaiden op gas en elektriciteit. Ondanks tegenstellingen en enkele stakingen was er een zekere stabiliteit in het land.

NIEUWE REGERING Uitgerekend tijdens de internationale spanningen in 1939 valt op 29 juni 1939 de vierde en laatste coalitieregering onder leiding van Colijn. Plannen om het stelsel van werkverschaffing uit te breiden, hadden veel geld gekost. Samen met de stijgende uitgaven voor defensie had dit een begrotingstekort tot gevolg. Vanwege de meningsverschillen over de politiek ter bestrijding van de crisis lukte het Colijn dan ook niet een nieuwe regering te vormen. Uiteindelijk lukte het de oudere politicus De Geer in augustus een regering te vormen zonder toestemming vooraf van de politieke partijen, maar met ministers uit alle richtingen. Jhr. D.J. de Geer was sinds jaren de leidende po-

liticus van de CHU. Vele jaren was hij minister geweest, waarvan ongeveer drie jaar minister-president. Voor het eerst in de geschiedenis namen nu ook sociaaldemocraten deel aan het kabinet. Dat was volgens de vroegere voorman van de katholieken, W.H. Nolens, alleen toelaatbaar 'bij uiterste noodzaak'. Kennelijk was die noodzaak nu aanwezig, nu de vorige regering mede door toedoen van de RKSP-ministers was gevallen. Van de antirevolutionairen nam de eigengereide politicus P.S. Gerbrandy deel als minister van Justitie. Tegen de wil van zijn partij, die weinig heil zag in de deelname van de socialisten. *De Standaard*, de krant van de antirevolutionairen, schreef: 'een program dat voor de Sociaal-Democraten aannemelijk is, kan voor de Anti-Revolutionairen niet aannemelijk zijn.' Het CNV, de christelijke vakbond, onderschreef dit, hoewel het heel wat programmapunten van de socialisten steunde.

Een van de zaken waarmee de nieuwe regering te maken kreeg, was de positie van vluchtelingen in het land. Het aantal vluchtelingen uit Duitsland ten gevolge van de antisemitische politiek van het nationaalsocialistische regime was sinds 1933 aanmerkelijk toegenomen. Het regeringsbeleid was meestal niet toeschietelijk geweest in de toelating van vreemdelingen. Het Joods Comité voor Bijzondere Joodse Belangen probeerde hun belangen zo goed mogelijk te behartigen, maar de overheid was geen voorstander van ruime toelating. Dat gold nog sterker voor Joden die uit Polen afkomstig waren. Minister Van Schaik zei het in de herfst van 1933 zo:

Voorshands spreekt een grotere rol de vraag of deze invasie – die op blijvende vestiging dreigt uit te lopen – wel gewenst is op ras-, economische en sociale overwegingen. De Nederlandse ingezetenen, speciaal de middenstanders en arbeiders, gaan de vreemdelingen, en niet het minst de Joden, als bedreiging in nijverheid, handel en arbeid gevoelen.

Vanaf 1933 tot 1940 waren volgens de schatting van L. de Jong ongeveer 40.000 Joodse vluchtelingen toegelaten.

Op 9 november 1938 had in Duitsland de *Reichskristallnacht* plaatsgevonden. Het was een pogrom waarbij 267 synagogen in brand werden gestoken, ca. 7500 winkels en bedrijven verwoest en ca. 26.000 Joden mishandeld en naar de concentratiekampen Dachau, Buchenwald en Sachsenhausen overgebracht. Vierhonderd Joden werden vermoord. De naam 'Kristallnacht' sloeg op de vele kapotte winkelruitens. Na publieke druk besloot de Nederlandse regering 7000 extra Joodse vluchtelingen op te nemen. Aan het eind van de jaren dertig werd besloten de nieuwe vluchtelingen in kampen op te vangen. Deze zouden gefinancierd moeten worden door het Joods Comité. Wel had de regering een bedrag van ruim een miljoen gulden gereserveerd voor de bouw van een vluchtelingenkamp in Westerbork in Drenthe. Het Joods Comité zou dit later in termijnen moeten terugbetalen. Na het uitbreken van de oorlog in Europa in september 1939 was de immigratie zelfs stopgezet, enkele uitzonderingen daargelaten. Er was ook verzet tegen het verlenen van het Nederlanderschap aan geïmmigreerde Joden, vooral van de kant van de nationaalsocialistische NSB. De nieuwe minister van Justitie Gerbrandy bestreed dit standpunt in de Tweede Kamer op 2 november 1939, 'te meer waar vaststaat dat de Nederlandse wet geen enkele grondslag biedt om ten opzichte van het volk van Israël te discrimineren'.